

PALEO-AKTUELL 16

ARCHEOLOGIE IN 2004

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

16

ARCHEOLOGIE IN
2004

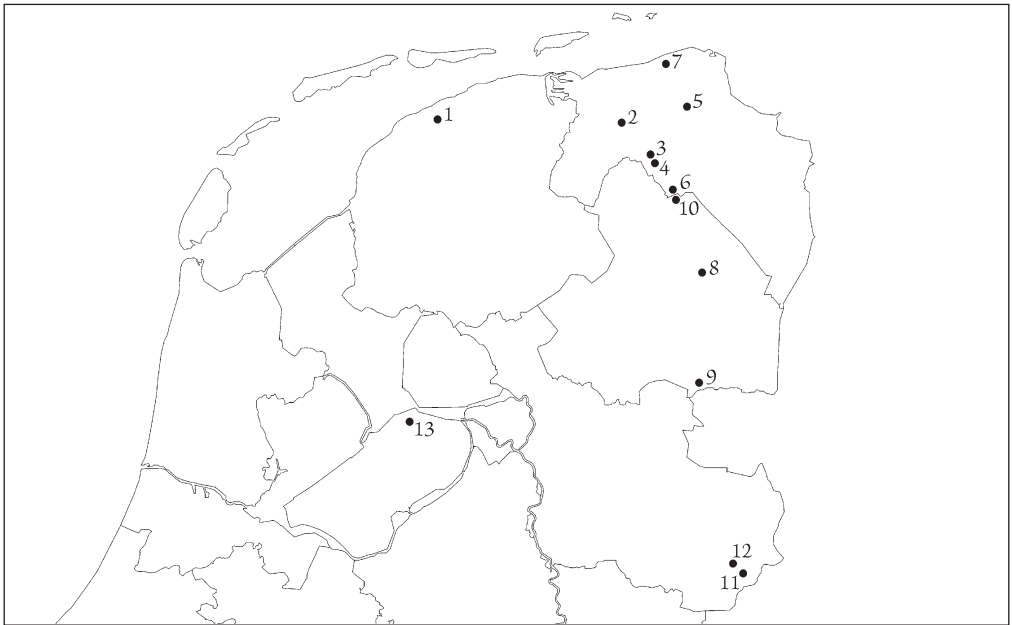
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafitueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starkenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

NIEUWE VELDVERKENNINGEN EN EEN OUDE VERZAMELING, WERKEN AAN DE ARCHEOLOGISCHE KAART VAN DE GEMEENTE NETTUNO (ITALIË)

Peter Attema & Gijs Tol

Als onderdeel van het Pontine Region project (PRP) werkt het GIA sinds de zomer van 2004 aan een nieuw project dat wordt uitgevoerd onder de naam 'Carta Archeologica del Comune di Nettuno' in de gemeente Nettuno in Centraal Italië (fig. 1). Het GIA is sinds 2001 in de kuststrook ten zuiden van Nettuno actief. Gedurende campagnes in 2001 en 2002 werd een bronstijdnederzetting opgegraven en worden verschillende waarnemingen op proto-historische en Romeinse sites gedaan in kustprofielen (Attema *et al.*, 2002; 2003). In 2003 volgde een intensieve survey van een deel van de vallei van de Astura (Attema *et al.*, 2003). In dat jaar organiseerde het GIA bovendien een tentoonstelling in het Forte Sangallo te Nettuno over haar archeologische bevindingen in het kustgebied. De tentoonstelling wekte de interesse van de wethouder voor Cultuur van de gemeente Nettuno voor een archeologische kartering van het eigen grondgebied, als onderdeel van de gemeentelijke cultuurpolitiek. Gezien het wetenschappelijke belang van de kustarcheologie voor ons begrip van de nederzettingsgeschiedenis van de Pontijnse regio, was het GIA bereid op de uitnodiging van de wethouder in te gaan en werd het onderzoeksproject 'Carta Archeologica del Comune di Nettuno' geboren.

Om de kaart tot stand te brengen werkt het GIA samen met het lokale 'antiquarium', een oudheidkamer met een verzameling artefacten, bijeengebracht door de huidige directeur, Arnaldo Liboni. Deze verzameling

behelst niet eerder gepubliceerde archeologische voorwerpen die Liboni vanaf de late jaren '60 bijeengebracht heeft als resultaat van veldverkenningen door hem ondernomen op plekken waar bouwactiviteiten plaatsvonden of akkerland werd gediepploegd. Het overzichtelijke aantal voorwerpen dat in de vitrines van het antiquarium te zien was voor het publiek, bleek bij navraag slechts een klein gedeelte van een omvangrijke collectie te zijn. Een bezoek aan een magazijn onder het gemeentehuis leverde krattenvol archeologische voorwerpen op van sites die Liboni in veel gevallen nog wist terug te vinden in het landschap (fig. 2). Daarmee was een schat aan informatie aangeboord en een prachtige basis gelegd voor onze inventarisatie van de archeologie binnen de gemeentegrenzen van Nettuno.

Archeologische monumenten in de gemeente Nettuno

Nettuno is een middelgrote badplaats gelegen aan de Tyrrheense kust op zo'n 50 km ten zuiden van Ostia, de antieke havenplaats van Rome. De kern van het huidige stadje wordt gevormd door een 'borgo', een burcht waarbinnen zich de laatmiddeleeuwse nederzetting bevond. Algemeen wordt aangenomen dat het huidige Nettuno op de plek van het antieke Caenon is gelegen, de havennederzetting behorende bij de ten noordwesten gelegen Romeinse maritieme kolonie Antium, de huidige badplaats Anzio (fig. 1). Belangrijke monumenten op het grondgebied van Net-

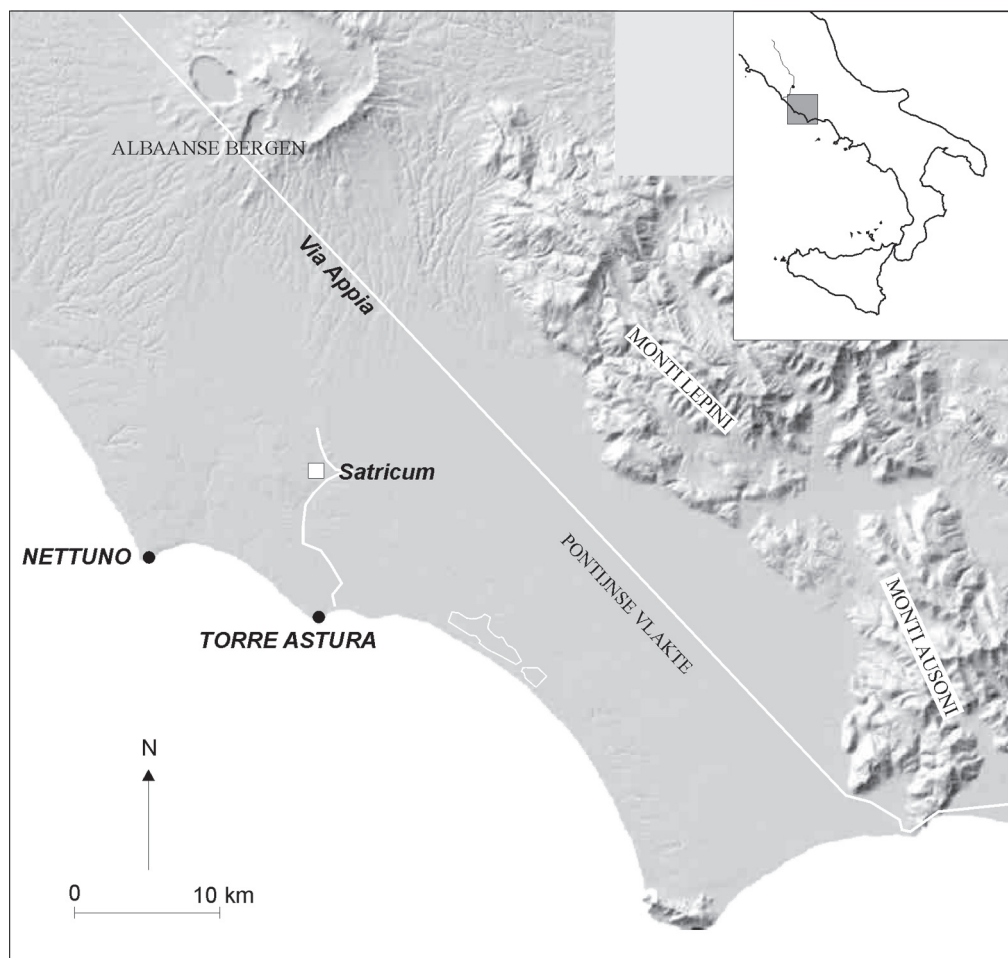

Fig. 1. Locatie gemeente Nettuno (tek. E. Bolhuis).

tuno zijn de zogenaamde 'Strada Romana', een goed geconserveerd Romeins wegtracé, een Romeins grafmonument dat bekend staat als 'Torre del Monumento' dichtbij deze weg gelegen, en de Romeinse kustvilla 'Torre Astura', bekend vanwege zijn spectaculaire ligging in zee en omdat hij bezit zou zijn geweest van de Romeinse redenaar Cicero. De gemeente Nettuno heeft kortom een belangrijke Romeinse voorgeschiedenis waarvan de tastbare sporen van een welvarende Romeinse elite nog op vele plaatsen zichtbaar zijn. Zo bevinden zich langs de kust verschillende rijke Romeinse *villae marittimae* en langs de 'Strada Romana' een aantal

rijke suburbane villae. Maar zowel de collectie Liboni als onze eigen waarnemingen geven aan dat het grondgebied tevens vele protohistorische nederzettingen heeft gekend lopend vanaf de midden-bronstijd tot aan de Romeinse tijd, terwijl ook de lithische perioden zeer goed vertegenwoordigd zijn. Dit zorgt ervoor dat het project belangrijke nieuwe informatie kan opleveren over de ontwikkeling van het kustgebied over een zeer lange periode vanaf het tijdperk van jagers/verzamelaars tot in de periode van de eerste gecentraliseerde nederzettingen in de bronstijd, van de vroegste proto-urbane nederzettingen in de late ijzertijd tot in de pe-

Fig. 2. Liboni en zijn verzameling (foto G. Tol).

riode van de Romeinse kolonisatie, wanneer het landschap bebouwd wordt met Romeinse *villae rusticae*. Van belang is ook de periode van de transformatie van het Romeinse landschap naar het middeleeuwse landschap, gekenmerkt door het proces van ‘incastellamento’, waarbij de bevolking zich geleidelijk aan terugtrok in versterkte nederzettingen, *in casu* de middeleeuwse ‘borgo’ van Nettuno zelf. Alvorens iets te vermelden over de eerste resultaten van het project, is het noodzakelijk eerst enige woorden te wijden aan de bronnen en methoden om de archeologische kaart te realiseren.

Bronnen

De inventarisatie van de archeologie van het grondgebied van Nettuno wordt gedaan op basis van drie bronnen:

1. De eerste bron bestaat uit gepubliceerde topografische studies, waaronder die van de Italiaanse topograaf Fabio Piccarreta van

een deel van het grondgebied van Nettuno (Piccarreta, 1977). Deze zogenaamde ‘Piccarreta sites’ zijn in de loop van het project voor een deel door ons herbezocht voorzover zij nog te traceren waren. Doel van de herbezoeken is te komen tot een betere datering van deze sites dan de vaak zeer generieke dateringen die Piccarreta geeft, waarbij sites eigenlijk alleen op te splitsen zijn in de tijdperken ‘protohistorisch’ of ‘Romeins’. Een fijnere chronologie is mogelijk door de betere kennis van het gewone aardewerk waarover wij nu beschikken. Daartoe verzamelen we opnieuw aardewerk op deze plekken aangezien er geen ‘collectie Piccarreta’ bekend is.

2. Een tweede bron vormt de omvangrijke collectie ‘Liboni’. De bestudering van deze verzameling heeft alleen zin indien we de verschillende vondstcomplexen kunnen relateren aan nog bestaande archeologische sites om deze zodoende beter te kunnen ka-

rakteriseren en dateren. Deze collectie, met vaak zeer hoogwaardig archeologisch materiaal, kan veel zeggen over de status, functie en datering van individuele sites. In niet alle gevallen is hun locatie echter met precisie terug te vinden.

3. De derde bron is ons eigen veldwerk, dat nieuwe en gedetailleerde informatie oplevert over bewoning en landgebruik in het verleden. Door de toepassing van intensieve surveymethoden krijgen we beter inzicht in onder meer de bewoningspatronen van de verschillende protohistorische perioden (bronstijd, ijzertijd, Archaische periode). Deze perioden zijn minder 'zichtbaar' dan de Romeinse periode doordat:

- het aardewerk (het zogenaamde 'impasto') minder duurzaam is en niet erg opvallend in vergelijking met Romeins aardewerk dat hard en bovendien opvallend van kleur is. Daardoor is het minder gemakkelijk protohistorische sites te ontwaren in het veld;
- er gedurende de protohistorische perioden waarschijnlijk gemiddeld veel minder aardewerk gebruikt werd per hoofd van de bevolking, waardoor aardewerkverspreidingen vaak dun zijn;
- rurale of seizoensgebonden sites over het algemeen zeer klein zijn en soms maar uit een handvol scherven bestaan;
- materiaal uit de protohistorische perioden vaak gemist wordt door de overweldigende aanwezigheid van Romeins materiaal.

Uit de combinatie van deze bronnen zal het mogelijk zijn nederzettingsspatronen samen te stellen voor de verschillende protohistorische perioden, zoals de midden- en late bronstijd (1800–1000 v.Chr.), de vroege ijzertijd (1000–800 v.Chr.), de late ijzertijd en Archaische periode (800–500 v.Chr.), maar ook voor de vroeghistorische perioden, zoals de post-Archaische periode (500–350 v.Chr.), de Republikeinse periode (350–50 v.Chr.) en de verschillende

perioden van de keizertijd tot in de Late Oudheid en Vroege Middeleeuwen. Voor de reconstructie van de meer recente perioden kunnen we terugvallen op toponymisch en historisch cartografisch onderzoek zoals dat door Olaf Satijn aan het GIA wordt uitgevoerd.

Om de gevonden patronen te kunnen lezen in de context van een dynamisch landschap, en de relatie tussen omgeving en nederzetting te kunnen duiden, voeren we tevens fysisch-geografisch onderzoek uit. Ook wordt er gebruik gemaakt van in een eerder stadium door ons verricht palynologisch onderzoek in de regio (Van Joolen, 2003). De combinatie van nederzettingsspatronen en landschapsreconstructie moet het mogelijk maken de gevonden patronen te duiden in de context van maatschappelijke processen die de verschillende culturele perioden kenmerken, zoals centralisatie van nederzettingen gedurende de bronstijd, vroege urbanisatie gedurende de late ijzertijd en uiteindelijk de Romeinse kolonisatie van het gebied, en deze vervolgens te plaatsen in de ruimere geografische context van het PRP.

Methodologie

Besloten in de methodologie van het project ligt dus het met elkaar in verband brengen van uiteenlopende archeologische gegevens, ontleend aan de hierboven genoemde bronnen. Het mag duidelijk zijn dat het werken met gegevens uit de topografische literatuur (Piccarreta), uit een amateurverzameling (Liboni) en uit eigen veldobservaties (GIA) problemen oplevert op het vlak van vergelijkbaarheid. Een gedurende een periode van 40 jaar uitgeploegde site, gevonden in de surveycampagne van 2004, kan nu eenmaal niet vergeleken worden met een net diepgeploegde site aangetroffen door Piccarreta of Liboni aan het begin van de jaren '70. Bij de beoordeling van een 'Liboni' site moeten we er vanuitgaan dat door het herhaaldelijk uitploegen de omvang van een dergelijke site enorm kan zijn toegenomen ten opzichte van de eerste keer dat de site aangeploegd werd.

Het is bekend dat veelvuldig ploegen de artefactdichtheid en de kwaliteit van de artefacten gedurende de jaren doet afnemen. Waar Piccarreta en Liboni nog mooie stukken konden verzamelen, moeten wij het tegenwoordig doen met zeer afgesleten aardewerk. In die zin is de collectie Liboni zeer belangrijk, want de kwaliteit van de artefacten is zonder uitzondering veel hoger. Het combineren van beide gegevensbestanden kan zo in een aantal gevallen leiden tot een functionele classificatie van de gevonden site. Te denken valt bijvoorbeeld aan een classificatie als luxe Romeinse villa (doordat er marmer, mozaïekfragmenten en veel fijn aardewerk is verzameld en bijgebouwen zijn geconstateerd); een eenvoudige boerderij (door het ontbreken van deze luxe-indicatoren en de aanwezigheid van slechts één functionele ruimte); of een cultusplek (door de aanwezigheid van bijvoorbeeld votiefaardewerk).

Herbezoeken van Piccarreta en Liboni sites leiden meer dan eens tot een verfijnde chronologie. Romeins-Republikeinse sites blijken bijvoorbeeld meer dan eens een (post)Archaïsche voorloper te hebben, en door te lopen tot in de 3^e eeuw n.Chr. of nog later. Herbezoeken dienen ook om de topografische ligging te preciseren. Liboni's wijze van documenteren en karteren bestaat uit het klassieke systeem van papiertjes met een schetsje in het kratje met scherven, en een speld opgeprikt op de topografische kaart bij wijze van lokalisering. We rijden met Liboni zelf rond in het veld om hem de sites aan te laten wijzen waar hij in het verleden materiaal verzamelde, en om na te gaan of deze plekken ook nu nog archeologisch materiaal aan het oppervlak hebben, hetgeen de juistheid van de locatie – zoals door Liboni aangegeven – kan bevestigen dan wel ontkrachten. Eenzelfde procedure volgen we met de sites die Piccarreta rapporteerde, zij het dat we in dat geval de sites opzoeken met gebruikmaking van diens archeologische kaart op schaal 1:25.000, en niet afhankelijk zijn van Liboni's 'mental map'.

Onafhankelijk van de Liboni en Piccarreta

sites voeren we bloksurveys uit op aaneengesloten geploegd akkerland. Percelen worden in blokken van 2500 m² verdeeld en intensief belopen met het doel de archeologische sporen zo nauwkeurig mogelijk in beeld te brengen. Deze procedure leidt tot kaarten waarop dichtheden van archeologisch materiaal te zien zijn voor de verschillende perioden. Dergelijke kaarten werden eerder al vervaardigd voor het Asturadal. Verdichtingen in het archeologisch materiaal kunnen worden geclassificeerd als sites. Vaak, maar niet altijd, worden dit soort verdichtingen al in het veld opgemerkt (Attema *et al.*, 2003).

Resultaten tot nu toe

Tijdens de zomercampagne van 2004 hebben de verschillende surveyteams een totaal van 29 sites aangetroffen. Tien van de 30 pogingen een site van Liboni terug te vinden, bleken succesvol. Het totale aantal Liboni sites (inclusief lithische sites) is overigens becijferd op 90. Van een groot deel is materiaal aanwezig in de Liboni collectie, die wordt bewerkt voor publicatie. In vier gevallen ging het om een site die eerder werd gekarteerd door Piccarreta, en in vijftien gevallen ging het om nieuw gevonden sites. Twee voorbeelden kunnen hier dienen om het succes van het integreren van de datasets te illustreren; een site waar beschikking is over het museummateriaal en gegevens uit de kartering van Piccarreta (Torre Astura) en een site in de zone Campana in het noorden van het gemeentelijke gebied, waarbij reeds gepubliceerde datatypen zijn geïntegreerd met onze eigen observaties.

Het Romeinse villacomplex Torre Astura is gelegen in het meest zuidoostelijke puntje van het gemeentegebied op een strategisch punt in zee. Het gaat hier om een elite-villa met rondom een zeer groot visbekken, een haven en een aquaduct. Over delen van de in zee gelegen villastructuur heen werd in de Middeleeuwen een fort gebouwd. De villa is onder andere beschreven door Fabio Piccarreta, die de villa op basis van de bouwstijl in de Late Republiek of

Augusteïsche periode dateert. Door de ligging van het fort, omgeven door militair gebied, en de rol van het complex als lokale toeristenattractie, is gedetailleerd onderzoek door het GIA onmogelijk. Er is echter wel een rol weggelegd voor de collectie Liboni. Het materiaal dat Liboni op deze site heeft vergaard, maakt duidelijk dat er continu activiteit heeft plaatsgevonden van in ieder geval de late ijzertijd tot in de Late Middeleeuwen. Dit doet vermoeden dat Torre Astura de havenplaats was die bij de ijzertijdnederzetting Satricum hoorde.

Het tweede voorbeeld betreft één van Liboni's sites (nr. 14), gelegen in een deel van de gemeente dat bekend staat als Campana. Het gaat om een site die gedurende de campagne van zomer 2004 in een stoppelveld lag en in februari 2005 onder betere omstandigheden is onderzocht samen met een aantal andere sites (zie De Haas & Tol, deze bundel). Liboni 14 bleek uiteindelijk de grootste site in de survey tot nu toe. Tien zakken diagnostisch materiaal daterend in de Romeinse tijd konden worden verzameld. Op de site troffen we stukken fresco, mozaïekfragmenten en marmer aan naast een brede set aardewerkvormen. Ook hier speelt de collectie Liboni een grote rol aangezien de materiaalset met behulp van de collectie verder kon worden uitgebreid met onder andere tal van munten.

Meer algemeen gaf de zomersurvey aan dat het grondgebied van de gemeente Nettuno veel Archaische sites heeft, daterend uit de 6^e eeuw v.Chr., die meer dan eens overbouwd zijn door Romeinse villae. Het vermoeden is dat deze Archaische sites, te interpreteren als boerderijen, de plattelandsbewoning vertegenwoordigen behorend bij een 6^e-eeuwse en vroegere kustnederzetting waarvan de sporen in een profiel zijn gekarteerd nabij de waterzuiveringsinstallatie van Nettuno (Alessandri, 2000/2001; Attema, De Haas & Nijboer, 2003; Tol, 2004). De reconstructie van het nederzettingsareaal daarvan wordt echter bemoeilijkt doordat een deel van de site is opgeruimd ten behoeve van de waterzuiveringsinstallatie, en

een ander deel op militair terrein ligt. Luchtfotografisch en topografisch onderzoek kan hier mogelijk meer duidelijkheid scheppen.

Summary

This article presents the aims, methods and first results of the project 'Carta Archeologica del Comune di Nettuno', a new GIA project for the period of 2004–2006, which aims at a full inventory of archaeological sites in the territory of the coastal town of Nettuno in Central Italy. In this project, GIA combines intensive surveying with revisits to known archaeological sites and the study of a substantial archaeological collection that was discovered in the storerooms of the town hall of Nettuno. The project is part of GIA's Pontine Region Project.

Literatuur

- Alessandri, L., 2001–2002. L'occupazione costiera protostorica del Lazio centro-meridionale. Afstudeerscriptie, La Sapienza, Rome.
- Attema, P., R. Feiken, T. de Haas, P. M. van Leusen & J. Oosterhuis, 2003. Survey in het dal van de Astura. *Paleo-aktueel* 14/15, pp. 92–97.
- Attema, P., *et al.*, 2002. 'Piccarreta 13', een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië). *Paleo-aktueel* 13, pp. 65–69.
- Attema, P., T. de Haas & B. Nijboer, 2003. The Astura project, interim report of the 2001 and 2002 campaigns of the Groningen Institute of Archaeology along the coast between Nettuno and Torre Astura (Lazio, Italy), *BABesch* 78, pp. 107–140.
- Piccarreta, 1977. *Astura*. (Forma Italiae Regio I), Florence.
- Joolen, E. van, 2003. Archaeological land evaluation, a reconstruction of the suitability of ancient landscapes for various land uses in Italy focused on the first millennium BC. Dissertatie, Groningen.
- Tol, G., 2005. *Carta Archeologica del Comune di Nettuno*; Verslag van de intensieve survey in het gemeentegebied van Nettuno, zomer 2004. Bijvakverslag Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen.